

עין תחת עין

דינו של החובל בחברו מפורש בתורה שבכתב:

ואיש כי יתן מום בעמיתו כאשר עשה כן יעשה לו שבר תחת שבר עין
תחת עין שן תחת שן כאשר יתן מום באדם כן יתן בו

(ויקרא כ"ד, יט-כ).

פשוטו של מקרא זה הוא כמשמעו: "עין תחת עין ממש"; ואילו חכמים הוציאו את
המקרא מידי פשוטו ואמרו: "עין תחת עין ממון"¹. סתירה זו בין פשוטו של
המקרא ובין מדרשו נתיישבה כך על ידי הרמב"ם:

זה שנאמר בתורה כאשר יתן מום באדם כן יתן בו אינו לחבול בזה כמו שחבל
בחברו, אלא שהוא ראוי לחסרו אבר או לחבול בו כאשר עשה ולפיכך² משלם
נזקו. והרי הוא אומר 'ולא תקחו כופר לנפש רוצח' לרוצח בלבד הוא שאין בו
כופר אבל לחסרון אברים או לחבלות יש בו כופר

(הלכות חובל ומזיק פ"א, ה"ג).

אולם נראה, שגם פירוש זה עודנו טעון פירוש. שהרי התורה אומרת, לשיטה זו,
שהחובל בחברו "ראוי לחסרו אבר או לחבול בו כאשר עשה". מדוע אפוא אין
עושים לו את מה שהיה "ראוי" לעשות?

מקובל לומר, שתורה שבעל פה המתיקה כאן את העונש המפורש בתורה
שבכתב, משום שהוא קשה מנשוא ואף גובל באכזריות. ולפי זה, הכתוב מבטא כאן
את העונש שהיה 'ראוי' להינתן על פי שורת הדין; ואילו תורה שבעל פה נתנה
חנינה לחוטא ודנה אותו במידת הרחמים. אולם זה הוא דבר שאיננו ניתן להיאמר.
שכן היינו מצפים שייקוב הדין את ההר. וכלל גדול בדינו: אין רחמים בדין.

¹ ראה מכללתא דר"י, מסכתא דנזיקין, פרשה ח (מהד' הורוויץ רבין עמ' 277); תורת כהנים
אמור פרק כ, ז (מהד' וייס דף קד ע"ב); בבלי בבא קמא פג, ע"ב.

² יש מקום לתמוה על לשון "לפיכך"; שהרי מסתבר, שהחובל בחברו היה מתחייב לשלם את
נזק החבלה, גם אלמלא היה ראוי "לחבול בו כאשר עשה".

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

נוסף על כך קשה לייחס לתורה שבעל פה את המגמה הזאת של הליכה על פי מידת הרחמים. שהרי לא מצאנו מקום אחר, שבו התורה שבעל פה סוטה מן האמור בתורה שבכתב - רק מתוך שיקולי רחמים והתחשבות אנושית. היפוכו של דבר: יש דינים שהם קשים יותר בתורה שבעל פה מאשר בתורה שבכתב. כך, לדוגמה, מיתת חנק היא מיתה קשה מאוד - ואין לה כל רמז בתורה שבכתב; וגם מיתת שרפה של תורה שבעל פה היא קשה בהרבה מזו של התורה שבכתב. נמצא, שעצם ההנחה שתורה שבעל פה היא רחמנית יותר מתורה שבכתב - אין לה כל ראייה ממקום אחר.

כל זאת ועוד: קשה לראות את האכזריות היתרה של דין "עין תחת עין ממש". ברור, שההלכה שאדם מועד לעולם בין שוגג בין מזיד נאמרה רק אחרי שכבר נתקבל הדין ש"עין תחת עין ממון". אילו היינו מקיימים את המקרא כפשוטו - ומסמאים את עינו של מי שסימא את עין חברו - לא הייתה הלכה זו נוהגת מעולם; אלא עונש "עין תחת עין" היה דומה לשאר כל העונשים הגופניים, שאין מטילים אותם אלא בעדים ובהתראה, ורק אחרי שהמותרה התיר את עצמו לעונשו ואמר 'על מנת כן אני עושה' (רמב"ם, משנה תורה הלכות סנהדרין פי"ב ה"ב). ואם אכן אדם סימא את עין חברו בדעה צלולה ומתוך הכרת חומר העברה והעונש - וגם קיבל על עצמו את העונש הזה - הרי הדעת נותנת, שיעשה לו כאשר תכנן ועשה, ויקיים בו העונש שהסכים לו מראש. תדע שכן, שהרי זה גם דינו של מי שהורג את חברו במזיד: מקיימים בו את דין "נפש תחת נפש" - פשוטו כמשמעו. ולא עוד, אלא התורה גם הזהירה אותנו שלא להמיר את העונש הזה בעונש ממון: "ולא תקחו לפנש רצח אשר הוא רשע למות כי מות יומת" (במדבר ל"ה, לא). וכאן לא שינתה תורה שבעל פה את ההלכה המפורשת בכתוב; ומכאן, שזה הוא העונש הראוי להינתן למי שנוטל את נפש חברו. ולפיכך קשה מאוד להבין, מדוע לא נהג כן גם במי שפוגע בגוף חברו: מה לי קטליה כולא ומה לי קטליה פלגא!

וזה הוא אפוא הכלל העולה מכל הדברים האלה: אי אפשר לומר שמידת הרחמים הדריכה כאן את התורה שבעל פה לשנות את הדין המפורש בתורה שבכתב. שכן דין עין תחת עין - כמוהו כדין נפש תחת נפש - הוא העונש הטבעי ביותר, הצודק ביותר והנכון ביותר למי שהטיל מום בחברו: "כאשר עשה כן יעשה לו". אף על פי כן אנחנו מוצאים שהתורה שבעל פה ביטלה את העונש הזה והמירה אותו בעונש ממון. וטעמו של דבר זה עודנו טעון הסבר.

ונראה שזה עיקרו של הדבר: מי שסימא את עין חברו, עשה לו שתיים רעות: הוא הטיל בו מום גופני, שהרי הכהה את מאור עיניו, ונוסף על כך גם פגע בכושר עבודתו והפחית את ערכו בשוק העבדים. אולם שתי הרעות האלה אינן שוות

מבחינת העונש או הפיצוי הראוי להן: המום הגופני הוא מעוות לא יוכל לתקון, ואפילו ישלם לנחבל כל הון שבעולם לא יהיה בכך משום פיצוי על המום שהטיל בו. משום כך אין לנו אלא להעניש אותו על רעתו, ושורת הדין נותנת שהעונש יהיה מידה כנגד מידה, וכאשר עשה כן ייעשה לו, הווה אומר: עין תחת עין ממש. כנגד זה הנזק הממוני ניתן לתיקון בכך שהחובל ישלם לנחבל את דמי נזקו, שהרי בעצם התשלום הזה כבר השיב לו את כל נזקו והרי הוא עתה כאילו לא הוזק מעולם.

ועל פי הדברים האלה כבר מובן שאין כל אפשרות למצות את שורת הדין עם החובל בחברו. אם נקיים רק את דין עין תחת עין ממש, ייענש החובל על שהטיל מום בחברו, אך הנחבל לא יקבל כל פיצוי על נזקו הממוני. ואם נקיים רק את דין עין תחת עין ממוון, יפוצה הנחבל על נזקו, אך החובל לא ייענש על שהטיל בחברו מום גופני. ואם נקיים את שני הדינים האלה כאחד, כבר תהא שורת הדין לוקה. שהרי הנחבל יסבול רק מן המום הגופני שנגרם לו, אך לא יהיה לו כל נזק כספי; ואילו החובל יסבול גם מהמום הגופני וגם מהנזק הכספי שנגרם לו - ונוסף על כך גם יפצה את הנחבל על נזקו.

ועל פי זה כבר מובנת ההלכה שנמסרה בתורה שבעל פה "עין תחת עין ממוון": התורה חסה על ממונו של הנחבל יותר משהקפידה על עונשו של החובל. משום כך אמרה שהחובל חייב לפצות את הנחבל על הנזק הממוני שהסב לו - אף על פי שדבר זה כבר מביא מאליו לידי כך, שהוא לא ייענש על שהטיל מום בגופו.

בכך נתיישבה מאליה הסתירה שבין תורה שבכתב ובין תורה שבעל פה. כי התורה שבכתב מבטאת את העונש ה'ראוי' להינתן על המום הגופני, ואילו התורה שבעל פה מבטאת את הפיצוי על הנזק הממוני. והואיל ואי אפשר לקיים את שני הדינים האלה כאחד, הכריעו חכמים שיש להעדיף את הפיצוי הכספי על העונש הגופני.³

³ אי אפשר לדמות את הדין הזה לדין הרגיל של קים ליה בדרבא מניה, כגון החובל בחבירו בשבת או המדליק את גדישו בשבת. שהרי שם מדובר בשני עונשים, שהיה אפשר לבצע אותם כאחד: מיתה על חילול השבת; ממוון על הנזק הכספי. אלא שבית הדין מנוע מלהטיל שני חיובים על מעשה אחד. משום כך, בית הדין מבצע רק את עונש המיתה, ואילו התשלום יתבצע על ידי החוטא עצמו, אם הוא בא לצאת ידי שמיים. כנגד זה כאן מדובר בשני עונשים שאינם יכולים להתבצע כאחד בשום פנים - לא בדיני אדם ולא בדיני שמיים; שהרי גם בדין שמיים אין העונש יכול להיות חמור יותר מן החטא. אי אפשר לסמא את עינו של החובל - ונוסף על כך גם לחייב אותו בדין שמיים לפצות את הנחבל על נזקו. נמצא, שעצם הטלת העונש הגופני על החובל כבר הייתה שוללת מן הנחבל כל סיכוי לקבל פיצוי על נזקו. והואיל וחכמים ביקשו שהנחבל יקבל פיצוי על נזקו, חייבו את החובל רק בהשלום הנזק ופטרו אותו מן העונש הגופני שהיה ראוי לו.

אולם אף על פי שדין "עין תחת עין" איננו יכול להתקיים למעשה, לא נמנעה התורה מלכתוב אותו. שכן אילו כתבה התורה רק את הדין הנוהג למעשה - שהחובל חייב לפצות את הנחבל על נזקו - היינו מבינים מתוך כך, שדין החובל בחברו הוא כדין המזיק את רכושו. וכשם שהמדליק את גדישו של חברו תיקן את כל נזקו אחרי ששילם את דמי הגדיש, כן הדבר גם במי שסימא את עין חברו: דיו שישלם את דמי העין, ובכך כבר תיקן את כל חטאו. משום כך כתבה התורה: "עין תחת עין", ובכך ביטאה את העונש, שהחובל 'ראוי' לו על שהטיל מום בחברו. ואף על פי שאין העונש הזה יכול להתקיים בבית דין של מטה, הרי הוא תלוי ועומד בבית דין של מעלה. משמייים ייפרעו ממנו על חטאו, כל עוד חברו זועק על החמס שנעשה לו. והוא הדבר, שחכמים אמרו במשנה: "אף על פי שהוא נותן לו, אין נמחל לו עד שיבקש ממנו" (בבלי בבא קמא צב, ע"א).

אולם כל הדברים האלה אמורים רק בחובל בחברו, ואין הם אמורים ברוצח. כי הנזק הכספי שהרוצח גרם לנרצח - על ידי נטילת נפשו - איננו ניתן להישבון. חובת התשלום על הנזק הזה יכולה לחול רק אחרי שיצאה נפשו של הנרצח; אך באותה שעה שוב אין הוא אדם היכול לזכות בממון או לתבוע ממון. והואיל והוא עצמו לא זכה בממון הזה מעולם - לא כמוחזק ולא כ'ראוי' - גם יורשיו אינם יכולים לרשת את הממון הזה. נמצא, שאי אפשר לחייב את הרוצח לפצות את הנרצח על נזקו הממוני; ולפיכך כבר אפשר להטיל עליו את העונש הראוי לו על שהרג את הנפש: נפש תחת נפש.

כל הדברים האלה אמורים גם במי שפוגע בעבד כנעני. ההורג עבד כנעני חייב מיתה, ודבר זה מביא מאליו לכך שבעל העבד לא יקבל כל פיצוי על הנזק הכספי שנגרם לו. כי התורה דחתה את העונש הגופני על מעשה החבלה רק לצורך פיצוי הנחבל עצמו. אך במקרה של רוצח עבד כנעני אי אפשר לפצות את העבד על נזקו, שהרי כבר מת. ואף על פי שאפשר לפצות את בעל העבד על נזקו, אין הפיצוי הכספי המגיע לבעל העבד כדאי לדחות את העונש הגופני המגיע על רציחת העבד עצמו.

כנגד זה החובל בעבד כנעני חייב לשלם לבעל העבד את נזקו, ודבר זה מביא מאליו לכך שהחובל לא יקבל כל עונש גופני על המום שהטיל בעבד. אולם אין פירושו של הדבר, שהפיצוי הכספי של בעל העבד דוחה את העונש הגופני על הטלת המום בגופו של העבד. שכן, לאמתו של הדבר, הפיצוי הכספי ניתן לעבד עצמו על הנזק שנגרם לו - והוא הדוחה את העונש הגופני על הטלת המום בגופו. אלא שבעל

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

העבד זוכה אחר כך בתשלום נזקו של העבד מדין "מה שקנה עבד קנה רבו".⁴

⁴ דין דומה נאמר בהלכה גם ביחס להכאה שיש בה שווה פרוטה: המכה את חברו משלם ואינו לוקה. וכעין זה גם הרב המכה את עבדו משלם ואינו לוקה; אלא שהתשלום הזה איננו מתבצע בפועל, שהרי הרב זוכה בו מיד מדין "מה שקנה עבד קנה רבו". ראה קצות החושן לשו"ע חו"מ, סי' תכד, ס"ק א.